

Ιστορία Σλαβικών Λαών

Ενότητα 2^η: Βουλγαρία

Αγγελική Δεληκάρη

Λέκτορας Μεσαιωνικής Ιστορίας των Σλαβικών Λαών

Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Βουλγαρία

Καταγωγή Βουλγάρων - Δημιουργία του
Πρώτου Βουλγαρικού κράτους -
Εκχριστιανισμός των Βουλγάρων – Οι
λογοτεχνικές Σχολές της Αχρίδας και της
Πρεσλάβας

Περιεχόμενα ενότητας

1. Η προέλευση των Βουλγάρων.
2. Ο σχηματισμός του Πρώτου Βουλγαρικού κράτους.
3. Η βασιλεία του Βόρη Α΄ και του τσάρου Συμεών.
4. Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων.
5. Κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.
6. Βυζαντινές και λατινικές πηγές για το Πρώτο βουλγαρικό κράτος και τις πολεμικές αναμετρήσεις μεταξύ των Βυζαντινών και των Βουλγάρων.

Σκοποί ενότητας

- Εντοπισμός των σημαντικών εξελίξεων και συνθηκών που συνέβαλαν και οδήγησαν στο σχηματισμό του Πρώτου Βουλγαρικού Κράτους.
- Κατανόηση του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος του Βουλγαρικού κράτους καθώς και των αιτιών της υποταγής του στο Βυζάντιο.

Μεγάλη ή Παλαιά Βουλγαρία

- Οι Βούλγαροι κατάγονταν από την Κεντρική Ασία και ανήκαν στην τουρκο-αλταϊκή γλωσσική οικογένεια. Στις αρχές του 5^{ου} αι. κατοικούσαν βόρεια της Αζοφικής θάλασσας ως υποτελείς των Αβάρων. Η σταδιακή μείωση της δύναμης των Αβάρων στις αρχές του 7^{ου} αι. επέτρεψε στους Βουλγάρους να δημιουργήσουν το δικό τους ανεξάρτητο κράτος που έμεινε γνωστό ως Μεγάλη ή Παλαιά Βουλγαρία. Το κράτος αυτό εκτεινόταν στις νοτιορωσικές στέπες μεταξύ του ποταμού Δνείπερου και την Αζοφική θάλασσα.
- Ο ηγεμόνας του ονομαζόταν Κοβράτ (ή Κουβράτ) και διατηρούσε καλές σχέσεις με το Βυζάντιο. Ο ίδιος μάλιστα βαπτίστηκε χριστιανός, αν και οι Βούλγαροι παρέμειναν για πολύ καιρό ακόμη ειδωλολάτρες. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ηράκλειος του απένειμε μάλιστα και τον τιμητικό τίτλο του πατρικίου.

Ασπαρούχ

- Όταν πέθανε ο Κοβράτ (το 642 ή το 650) το κράτος του διασπάστηκε εξαιτίας της πίεσης των Χαζάρων, ενός λαού επίσης τουρκικής καταγωγής. Μια ομάδα Βουλγάρων με αρχηγό τον Ασπαρούχ (ή Ισπερίχ), που ήταν ένας από τους γιους του Κοβράτ μετακινήθηκε δυτικά και εγκαταστάθηκε στις εκβολές του Δούναβη, στο βόρειο δηλ. σύνορο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.
- Το 680 περίπου ο Ασπαρούχ διέσχισε το Δούναβη και κατέλαβε τα εδάφη ανάμεσα στο Δούναβη και την οροσειρά του Αίμου. Υπέταξε τότε τους σλαβικούς πληθυσμούς της περιοχής, οι οποίοι είχαν κατεβεί στο γεωγραφικό χώρο της Βουλγαρίας από τον 6^ο αι. και μετά. Αυτούς τους σλαβικούς πληθυσμούς τους ενσωμάτωσε στη στρατιωτική του δύναμη.

Ίδρυση Πρώτου Βουλγαρικού κράτους

- Οι Βυζαντινοί έπρεπε πλέον να αντιμετωπίσουν σοβαρά τις βουλγαροσλαβικές αυτές επιδρομές. Οι στρατιωτικές τους όμως αποτυχίες τους ανάγκασαν να συνθηκολογήσουν το 681 (αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δ΄) και να αναγνωρίσουν το βουλγαρικό κράτος που πλέον υπήρχε στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας. Το έτος 681 θεωρείται ως έτος ίδρυσης του Πρώτου Βουλγαρικού κράτους.

Πρωτοβούλγαροι

- Οι Βούλγαροι της περιόδου πριν από και μετά την εγκατάστασή τους στα Βαλκάνια και έως την αφομοίωσή τους από τους Σλάβους, τον 9^ο αι., ονομάζονται συμβατικά «Πρωτοβούλγαροι». Με τον όρο αυτό διακρίνονται από τους μεταγενέστερους Βουλγάρους-Σλάβους.
- Οι Πρωτοβούλγαροι, αν και αριθμητικά πολύ λιγότεροι από τους Σλάβους, ανέλαβαν την εξουσία στο νέο βουλγαροσλαβικό κράτος κρατώντας τους Σλάβους σε θέση υποταγής. Μέσα όμως σε διάστημα δύο περίπου αιώνων υπήρξε αφομοίωση του πρωτοβουλγαρικού στοιχείου από το πολυπληθέστερο σλαβικό, το οποίο επέβαλε και τη δική του σλαβική γλώσσα.

Α΄ Βουλγαρικό κράτος (681-1018)

- Η Βουλγαρία του Ασπαρούχ και των πρώτων διαδόχων του εκτεινόταν και στις δύο πλευρές του Δούναβη, από τον κάτω ρου του Δνείπερου στα βορειοανατολικά έως την οροσειρά του Αίμου στα νότια και από τον Εύξεινο Πόντο στα ανατολικά περίπου μέχρι τη σημερινή πόλη Βιδύνιο στα βορειοδυτικά.
- Αρχικά το Βυζάντιο διατηρούσε σχετικά φιλικές σχέσεις με τους Βουλγάρους. Στα χρόνια όμως του Βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) η κατάσταση άρχισε να αλλάζει.

Κωνσταντίνος Ε΄

- Ο Κωνσταντίνος Ε΄ αντιλήφθηκε ότι το βουλγαρικό κράτος θα εξελισσόταν σε έναν σημαντικό εχθρό της αυτοκρατορίας, γι' αυτό αποφάσισε να λάβει δραστικά μέτρα. Μερικά από αυτά ήταν:
 - η αύξηση του βυζαντινού πληθυσμού στη Θράκη με τη μεταφορά έμπειρων πολεμικά ανδρών από τη Μ. Ασία,
 - η ενίσχυση των οχυρώσεων και του στρατού και
 - η εκμετάλλευση των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στις φιλικά και εχθρικά προσκείμενες στο Βυζάντιο ομάδες στο εσωτερικό της Βουλγαρίας.
- Συνολικά ο Κωνσταντίνος Ε΄ εκστράτευσε οκτώ φορές εναντίον των Βουλγάρων. Αν και οι περισσότερες εκστρατείες του ήταν επιτυχείς ωστόσο δεν επέφεραν ουσιαστική αλλαγή και η Βουλγαρία παρέμενε εκτός βυζαντινού ελέγχου.

Χάνος Κρούμος

- Οι Βούλγαροι ξεκίνησαν την επιθετική δράση τους κατά του Βυζαντίου όταν στην εξουσία ανέβηκε ο χάνος Κρούμος (803-814). Αυτός υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους και ισχυρότερους πολιτικούς και στρατιωτικούς του μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους.
- Εκμεταλλεύτηκε την ήττα των Αβάρων από τον Καρλομάγνο το 803 και επεξέτεινε το κράτος του έως το Βελιγράδι και τα Καρπάθια στα βορειοδυτικά και βόρεια και έγινε άμεσος γείτονας της φραγκικής αυτοκρατορίας.

Κρούμοςβ΄

- Στα νότια κατέλαβε τη Σόφια (809) που αποτελούσε έως τότε σημαντικό βυζαντινό οχυρό. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ (801-811) επιχείρησε να ανακόψει την πορεία του αλλά δεν το πέτυχε. Κατέλαβε την Πλίσκα την τότε βουλγαρική πρωτεύουσα, αλλά στην επιστροφή έπεσε σε μια ενέδρα του Κρούμου. Ο βυζαντινός στρατός συνετρίβη και ο αυτοκράτορας αιχμαλωτίστηκε και λίγο αργότερα πέθανε.
- Ο Κρούμος χρησιμοποίησε το κρανίο του αυτοκράτορα, σύμφωνα με το έθιμο των τουρκοαλταϊκών λαών, ως κύπελλο. Τα επόμενα χρόνια ο Κρούμος συνέχισε τον πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου, κυρίεψε περιοχές της Θράκης και το καλοκαίρι του 813 έφτασε να πολιορκήσει την Κωνσταντινούπολη.

Ομουρτάν

- Ο θάνατός του το 814 διέκοψε τις προετοιμασίες του για μια νέα εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης.
- Τον Κρούμο διαδέχτηκε ο γιος του Ομουρτάγ (814-831), ο οποίος συνθηκολόγησε με το Βυζάντιο με πολύ ευνοϊκούς όρους.
- Ο Ομουρτάγ ασχολήθηκε με την ενίσχυση των συνοριακών γραμμών και την εκτεταμένη ανοικοδόμηση της χώρας και την αναδιοργάνωση της κεντρικής εξουσίας. (Ακολουθήσαν οι βασιλείες του Μαλαμίρ και του Πρεσιάν για τις οποίες δε θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά)

Εκχριστιανισμός των Βουλγάρων

- Στα μέσα του 9^{ου} αι. η Βουλγαρία έφτασε στη μεγαλύτερη εδαφική της έκταση: απλωνόταν από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αδριατική θάλασσα.
- Τότε προέκυψε και το θέμα της θρησκείας. Άλλωστε μια ενιαία θρησκεία θα συνέβαλε στην εξουδετέρωση των εθνοτικών εντάσεων ανάμεσα στους Πρωτοβουλγάρους και τους Σλάβους και στην εδραίωση της κεντρικής εξουσίας.
- Επίσης ο εκχριστιανισμός θα συνεπαγόταν την αρχή της πολιτισμικής εξέλιξης και τη μετάβαση από τον προφορικό στον γραπτό λόγο. Μέχρι τότε οι Πρωτοβούλγαροι χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά γράμματα.

Εκχριστιανισμός των Βουλγάρων β΄

- Στη διάδοση του χριστιανισμού στους Βουλγάρους συνεισέφεραν οι βυζαντινοί μοναχοί και αιχμάλωτοι.
- Ενδεικτική είναι η περίπτωση του χάνου Κρούμου, ο οποίος το 813, μετά την κατάκτηση της Αδριανούπολης, οδήγησε στη Βουλγαρία περίπου 10.000 χριστιανούς κατοίκους της πόλης αυτής αιχμαλώτους.
- Η προσπάθεια των Φράγκων μοναρχών να επηρεάσουν πολιτικά, όπως και του πάπα της Ρώμης να διεισδύσει θρησκευτικά στη Βουλγαρία κατά τη δεκαετία του 860, προκάλεσαν την άμεση αντίδραση του Βυζαντίου που δεν ήθελε σε καμιά περίπτωση να χάσει τη Βουλγαρία από την σφαίρα επιρροής του.

Προσηλυτισμός του Βόρη

- Το Βυζάντιο αντέδρασε στρατιωτικά (ο βυζαντινός στρατός βάδισε εναντίον της Βουλγαρίας, ενώ ο στόλος έπλευσε στις ακτές του Εύξεινου Πόντου).
- Αυτό το γεγονός καθώς και ο λιμός που είχε πλήξει τη χώρα του ανάγκασαν τον Βούλγαρο ηγεμόνα Βόρη (852-889) να αναθεωρήσει την πολιτική του και να δεχθεί το 865 το βάπτισμα του ίδιου και του λαού του από το Βυζάντιο. (Είχε σταλεί Έλληνας αρχιερέας που τον βάπτισε και του έδωσε το όνομα Μιχαήλ, δηλ. το όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα που έγινε ανάδοχός του).
- Στην πόλη Μπάλσι κοντά στο Βεράτι της Αλβανίας βρέθηκε επιγραφή στην οποία σημειώνεται: Εβαπτίσθη ο εκ Θεού άρχων Βουλγαρίας Βόρις ο μετονομασθείς Μιχαήλ συν τω εκ Θεού δεδομένων αυτώέθνει, έτους 6474 (=865-866).

Διάδοση και ενίσχυση του βυζαντινού πνεύματος

- Ο προσηλυτισμός του Βόρην προκάλεσε την αντίδραση των ισχυρών Βούλγαρων βογιάρων που ήταν προσκολλημένοι στις εθνικές τους παραδόσεις.
- Η αντίδραση καταπνίγηκε σε μια λυσσαλέα σύγκρουση, όπου αποκεφαλίστηκαν πενήντα δύο βογιάροι. Έτσι η Βουλγαρία μπήκε με τον χριστιανισμό στον κύκλο του πολιτισμένου κόσμου.
- Ενώ, λοιπόν, η ειδωλολατρεία αποτελούσε κατά ένα τρόπο φραγμό στην επιρροή του Βυζαντίου, ο χριστιανισμός διευκόλυνε αποτελεσματικά τη διάδοση και την ενίσχυση του βυζαντινού πνεύματος.
- Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, το πιο πολιτισμένο και προηγμένο κράτος της εποχής αυτής, μπορούσε εύκολα να επηρεάσει το νέο αυτό κράτος, που δεν είχε αναπτύξει ακόμη δικό του πολιτισμό και εθνική παιδεία, καθώς και να το εντάξει στη σφαίρα επιρροής του.

Κηδεμονία του Βυζαντίου και πολιτικός κίνδυνος

- Ο Βόρης προφανώς διέβλεψε τον πολιτικό κίνδυνο που εγκυμονούσε η πνευματική αυτή κηδεμονία του Βυζαντίου, αφού το Βυζάντιο αποσκοπούσε να υπάγει τη νεοσύστατη βουλγαρική Εκκλησία στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.
- Γι' αυτό και ζήτησε να οργανωθεί η Βουλγαρική Εκκλησία σε πατριαρχείο. Βέβαια το Βυζάντιο δεν αποδέχτηκε την επιθυμία του. Επειδή ακριβώς τα κίνητρό του ήταν καθαρά πολιτικά, γι' αυτό και μόλις είδε ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν ανένδοτη στο σχέδιό του, στράφηκε προς τη Ρώμη και άρχισε διαπραγματεύσεις με τον πάπα.

Επιτύμβια Πλάκα

- Εικόνα 1: Η επιτύμβια πλάκα από τον τάφο της Άννας, κόρης του Βούλγαρου ηγεμόνα, Βόρη Α΄
- Πηγή εικόνας: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:N_HMB-Tombstone-cross-of-Anna-daughter-of-Knyaz-Borisl-10centuryAD-replica.jpg

Φώτειο Σχίσμα

- Ο πάπας Νικόλαος Α΄ δέχθηκε αρχικά τις προτάσεις του Βόρην, αφού επιδίωκε διείσδυση της Δυτικής Εκκλησίας σε περιοχές που παραδοσιακά ανήκαν στη σφαίρα της Ανατολικής Εκκλησίας. Έτσι έστειλε δύο επισκόπους και κατώτερο κλήρο, που άρχισαν να εργάζονται για την οργάνωση μιας νέας Εκκλησίας.
- Το Βυζάντιο και ο πατριάρχης Φώτιος αντέδρασαν έντονα. Το Βουλγαρικό ζήτημα δημιούργησε μια ρήξη ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Εκκλησία. Αυτή η ρήξη επικράτησε να ονομάζεται στη σύγχρονη ιστοριογραφία ως Φώτειο Σχίσμα (αντικείμενο της διαμάχης ήταν η Εκκλησία της Βουλγαρίας και είχε πολιτικές προεκτάσεις). Ο Φώτιος είχε την αμέριστη υποστήριξη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ και του καίσαρα Βάρδα.

Σύνοδος Κωνσταντινούπολης

- Τον Αύγουστο/Σεπτέμβριο 867 ο Φώτιος συγκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη σύνοδο, στην οποία παρευρέθηκαν οι τοποτηρητές των πατριαρχών Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, ο ίδιος ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ και ο συναυτοκράτορας Βασίλειος.
- Η σύνοδος αναθεμάτισε τον πάπα Νικόλαο Α΄ και απέρριψε ως αντικανονικές τις επεμβάσεις της Εκκλησίας της Ρώμης στις υποθέσεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τη νύκτα όμως της 23-24 Σεπτεμβρίου 867 δολοφονήθηκε ο Μιχαήλ Γ΄ και στο θρόνο ανήλθε ο Βασίλειος Α΄ Μακεδόνας. Η πολιτική αυτή μεταβολή προκάλεσε αλλαγές και στα εκκλησιαστικά πράγματα.

8^η Οικουμενική Σύνοδος της Δυτικής Εκκλησίας

- Ο νέος αυτοκράτορας καθαίρεσε τον Φώτιο και ανέβασε στον πατριαρχικό θρόνο τον Ιγνάτιο και αποκατέστησε τις σχέσεις του με τη Ρώμη.
- Την ίδια εποχή στη Ρώμη ο νέος πάπας Αδριανός Β΄ (867-872) καταδίκασε τον Φώτιο. Η σύνοδος που συστήθηκε στην Κωνσταντινούπολη (και διήρκεσε από τον Οκτώβριο του 869 έως τον Φεβρουάριο του 870 και στην οποία παρευρέθηκαν απεσταλμένοι του πάπα, επικύρωσε την καταδίκη του Φωτίου.
- Η Ρώμη θεώρησε πολύ σημαντική τη σύνοδο αυτή, ώστε τη χαρακτήρισε ως οικουμενική. Είναι η 8^η Οικουμενική Σύνοδος της Δυτικής Εκκλησίας. Ωστόσο οι θέσεις του Βασιλείου Α΄ σχετικά με τη δικαιοδοσία της Ρώμης και παρά την επιθυμία του για φιλικές σχέσεις με τον πάπα, ταυτίζονταν με αυτές του Μιχαήλ Γ΄, του Βάρδα και του Φωτίου και δεν σκόπευε σε καμιά περίπτωση να θυσιάσει τη Βουλγαρία. Αλλά και ο Βόρης απογοητεύτηκε από τη στάση της Δυτικής Εκκλησίας, αφού αυτή είχε απορρίψει και τους δύο υποψηφίους αρχιεπισκόπους που είχε προτείνει ο ίδιος.

Διάδοχοι του Βόρη

- Οπότε ο Βούλγαρος ηγεμόνας αναγκάστηκε να στραφεί εκ νέου στην Κωνσταντινούπολη και έθεσε το 870 τη Βουλγαρική Εκκλησία υπό τη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης. Έτσι χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος Πρεσλάβας ο Ιωσήφ ο οποίος μαζί με δέκα επισκόπους στάλθηκε να οργανώσει τη Βουλγαρική Εκκλησία.
- Το 889 ο Βόρης αποχώρησε από την εξουσία (έγινε μοναχός) και άφησε διάδοχό του τον γιο του Βλαδίμηρο. Αυτός όμως προσπάθησε σε συνεννόηση με τη βουλγαρική αριστοκρατία (βογιάρους) να επαναφέρει την ειδωλολατρεία. Τότε επέστρεψε ο Βόρης τον ανέτρεψε και τοποθέτησε στο θρόνο του τον γιο του Συμεών.

«Χρυσός αιώνας»

- Η βασιλεία του Συμεών έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «χρυσός αιώνας». Με την άνοδό του στο θρόνο (893-927) απέκτησε η Βουλγαρία έναν ηγεμόνα ισάξιο του Κρούμου.
- Ο Συμεών είχε περάσει ένα μέρος της παιδικής του ηλικίας στην Κωνσταντινούπολη ως όμηρος. Εκεί απέκτησε την ελληνική παιδεία και γνώση του βυζαντινού πολιτισμού.
- Γι' αυτό και έδωσε μεγάλη σημασία στην πολιτισμική ανάπτυξη του κράτους του. Μετέφερε την πρωτεύουσα της Βουλγαρίας από την Πλίσκα στην Πρεσλάβα και στην εποχή του δημιουργήθηκαν οι δύο γνωστές λογοτεχνικές σχολές της Βουλγαρίας, η σχολή της Αχρίδας και η σχολή της Πρεσλάβας.

Πώς δημιουργήθηκαν οι σχολές της Αχρίδας και της Πρεσλάβας.

- Μετά την εκδίωξη των μαθητών του Μεθοδίου από τη Μοραβία μια ομάδα εξορίστων βρήκε καταφύγιο στη Βουλγαρία.
- Ο Βόρης αντιλήφθηκε αμέσως τα οφέλη που θα προέκυπταν από την ιεραποστολική δράση των ανθρώπων αυτών στις πρόσφατα προσαρτημένες και μέχρι τότε ακόμη ειδωλολατρικές περιοχές της ΒΔ Μακεδονίας.
- Έτσι ύστερα από μια σύντομη διαμονή τους στην Αυλή της Πρεσλάβας στάλθηκαν στην περιοχή της Αχρίδας. Οι γνωστότεροι από τους μαθητές του Μεθοδίου που έδρασαν εδώ ήταν ο άγιος Κλήμης και ο όσιος Ναούμ.

Λογοτεχνική παραγωγή Σχολή της Αχρίδας

- Ας μη ξεχνάμε ότι, αν και εκεί τους περίμενε ένα δύσκολο ιεραποστολικό έργο, οι ίδιοι ήταν πλήρως προετοιμασμένοι γι' αυτό, αφού είχαν στη διάθεσή τους τη σλαβική γλώσσα και τα ήδη μεταφρασμένα στοιχειώδη έργα της εκκλησιαστικής γραμματείας, με τη βοήθεια των οποίων μπορούσαν να διαδώσουν τον πολιτισμό και να κηρύξουν τον Χριστιανισμό.
- Έτσι στις αρχές της λογοτεχνικής παραγωγής της σχολής της Αχρίδας βρίσκουμε σχεδόν αποκλειστικά Διδακτικούς λόγους και Ομιλίες, δηλ. ομιλητικά κείμενα που χρησιμοποιούνταν στη Θεία Λειτουργία απευθυνόμενα προς τον παριστάμενο λαό, αλλά και εγκωμιαστικούς λόγους. Στα έργα του αυτά ξεχωρίζουν δύο βασικά μοτίβα. Και συγκεκριμένα βλέπουμε ότι επαναλαμβάνονται συνεχώς προτροπές για τον χριστιανικό τρόπο ζωής και την καταπολέμηση της ειδωλολατρίας και της αποδιδόμενης τιμής στα είδωλα.

Λογοτεχνική παραγωγή

Σχολή της Αχρίδας β'

- Ένα δεύτερο θέμα είναι η αδιάλειπτη προσπάθειά του για την ηθική ανύψωση της κοινωνίας. Δεν αφήνει καμιά ευκαιρία να κηρύξει εναντίον της μέθης, της επιορκίας, της συκοφαντίας και εναντίον εκείνων των σχέσεων που είναι γενικά απαγορευμένες μεταξύ συγκεκριμένων προσώπων. Ωστόσο, διασώθηκαν Ομιλίες του που έχουν διαφορετικό χαρακτήρα και οι οποίες στηρίζονται στη βιβλική παράδοση (π.χ. οι εγκωμιαστικοί λόγοι για τον Ζαχαρία και τη σύλληψη του Ιωάννη Προδρόμου).
- Ο Κλήμης αρχικά έδρασε ως διδάσκαλος στην περιοχή της Κουτμιτζινίτζας και ο συνολικός αριθμός των μαθητών του έφτασε τις 3.500 (σύμφωνα με το Βίο του), ενώ το 893 έλαβε το επισκοπικό αξίωμα. Από τους μαθητές αυτούς προήλθαν οι αναγνώστες, οι υποδιάκονοι, οι διάκονοι και οι πρεσβύτεροι που καταρχήν επάνδρωσαν τις ενορίες της επισκοπής του αλλά και της ευρύτερης περιοχής και αργότερα ασχολήθηκαν με τη λογοτεχνική δραστηριότητα.

Σχολή της Πρεσλάβας

- Όσον αφορά τη Σχολή της Πρεσλάβας πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Συμεών είχε δημιουργήσει εκεί μια πλούσια βιβλιοθήκη στην οποία εργάζονταν συγγραφείς και μεταφραστές για τη σύνταξη τόσο πρωτότυπων έργων καθώς και για τη μετάφραση ελληνικών έργων στα Βουλγαρικά.
- Την Σχολή της Πρεσλάβας χαρακτήριζε μια πολύ μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής στις πολιτικές και πολιτισμικές ανάγκες και στόχους του αναπτυσσόμενου βουλγαρικού κράτους. Πρέπει να επισημάνουμε ότι παρατηρείται μια βαθμιαία χαλάρωση της κυριλλο-μεθοδιανής παράδοσης, καθώς και όλο και πιο έντονα αποδεκτές βυζαντινές επιδράσεις που έθεταν σε κίνδυνο τις καταβολές του βουλγαρικού πολιτισμού.

Εξέλιξη της σλαβικής λόγιας γλώσσας

- Η γλωσσική ανάλυση των έργων της Σχολής της Πρεσλάβας δείχνει ότι η πρόσληψη της κυριλλο-μεθοδιανής ιδέας ενός εθνικού πολιτισμού και η τέλεση της λειτουργίας σε τοπική γλώσσα σήμαινε κυρίως την εξέλιξη και την τελειοποίηση της σλαβικής λόγιας γλώσσας. Κατά την εποχή αυτή ελληνικές εκφράσεις και λέξεις που είχαν διατηρηθεί στο παλαιότερο στρώμα της σλαβικής πολιτισμικής γλώσσας αντικαθίστανται με συνέπεια από εγχώρια παλαιοβουλγαρικά ισοδύναμα.

Εκπρόσωποι και έργα της Σχολής της Πρεσλάβας

- Οι γνωστότεροι εκπρόσωποι της Σχολής της Πρεσλάβας είναι ο Κωνσταντίνος Πρεσλάβας, ο Ιωάννης Έξαρχος, ο μοναχός Χραμπρ.
- Ενδεικτικά θα αναφερθώ σε ένα έργο της Σχολής της Πρεσλάβας, την Αλφαβητική προσευχή (Azbučnajamolitva), έργο του Κωνσταντίνου Πρεσλάβας το οποίο παρουσιάζει την εξέλιξη όλων των κυριλλο-μεθοδιανών ιδεωδών. Αυτό προκύπτει από τα χωρία εκείνα, στα οποία γίνεται λόγος για τους Βουλγάρους ως έναν σλαβικό, νέο λαό που ανυπομονεί να λάβει το βάπτισμα και να λατρέψει τον Πατέρα και τον Υιό. Ωστόσο μόνο από τα ευρύτερα συμφραζόμενα προκύπτει ότι αυτό θα έπρεπε να γίνει στη δική τους ιδιαίτερη γλώσσα.

Αντικατάσταση της αυτόνομης γλαγολιτικής γραφής από νέα γραφή

- Με τη γραμματειακή αυτή δραστηριότητα γίνεται φανερό η πρόθεση να συνεχισθεί μεν η κυριλλομεθοδιανή πολιτισμική πολιτική αλλά και να τελειοποιηθούν οι προσπάθειες ισότητας στον τομέα της γλώσσας.
- Ταυτόχρονα όμως μπορεί να παρακολουθήσει κανείς και μια δεύτερη τάση. Σ' αυτή την εποχή τοποθετείται και η αντικατάσταση της αυτόνομης γλαγολιτικής γραφής από μια νέα γραφή που προήλθε από την ελληνική κεφαλαιογράμματη.
- Τουλάχιστον σε σχέση με τη διαμόρφωση της γραφής αυτό σημαίνει μια παρέκλιση από τη κυριλλο-μεθοδιανή παράδοση και συγχρόνως μια προσέγγιση στα βυζαντινά πολιτισμικά πρότυπα.
- Τα πρώτα μνημεία της κυριλλικής γραφής στη Βουλγαρία μαρτυρούνται στο τέλος του 9^{ου} αι. και σίγουρα το 931 (αναφέρομαι στην δίγλωσση επιτύμβια επιγραφή από την Πλίσκα (ročiti = αναπαύομαι, rab' = δούλος, mesac' = μήνας, ijanouarij)).

Αντιπαραθέσεις για τη νέα γραφή

- Το έργο του μοναχού Χραμπρ Περί γραμμάτων (O rismenech) αποτελεί απόηχο των αντιπαραθέσεων για τη νέα γραφή .
- Το κείμενο του Χραμπρ αποβλέπει στην υπεράσπιση μιας γραφής. Βέβαια είναι ασαφές και αμφιλεγόμενο από τους επιστήμονες, αν πρόκειται για την υπεράσπιση της γλαγολιτικής, της κυριλλικής ή ακόμη και της ελληνικής γραφής, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως βάση για την καταγραφή της σλαβικής γλώσσας.
- Το θεωρητικό υπόβαθρο από το οποίο ξεκινά ο Χράμπρ την απολογία της γλαγολιτικής γραφής (glagol = ρήμα, ρήσι, το λέγειν), στηρίζεται αναμφίβολα στις κυριλλο-μεθοδιανές αρχές.

Αντιπαραθέσεις για τη νέα γραφή β΄

- Το πρόβλημα όλων εκείνων που προσπαθούν να γράψουν στη σλαβική γλώσσα χρησιμοποιώντας ένα ξένο αλφάβητο συνίστατο στο ότι δεν υπήρχαν στη διάθεσή τους αντίστοιχα γραφήματα, τα οποία θα καθιστούσαν δυνατόν να αποδοθούν όλες οι φωνητικές ιδιομορφίες της σλαβικής γλώσσας.
- Ο Χραμπρ ξεκινά από τη διαπίστωση ότι η σλαβική, γλαγολιτική γραφή περιέχει 38 γράμματα, ενώ η ελληνική λειτουργεί μόνο με 24 γράμματα.
- Έτσι προσπαθεί να εμφανίσει την κυριλλική, παρά τις προσπάθειες προσαρμογής της, ως μια γραφή, προερχόμενη από τα Ελληνικά, όχι αρκετά τροποποιημένη και ανεπαρκώς προσαρμοσμένη στη φωνητική της σλαβικής γλώσσας.
- Ωστόσο ο αγώνας του για τη διατήρηση της αρχικής κυριλλο-μεθοδιανής κληρονομιάς δεν είχε καμιά προοπτική επιτυχίας, αφού η σχολή Πρεσλάβας αποδέχθηκε τη νέα γραφή, η οποία κατέστη μόνιμο πολιτισμικό επίτευγμα της βουλγαρικής γραμματείας.

Τσάρος Συμεών (893-927)

- Η άνοδος στο θρόνο του τσάρου Συμεών (893-927) συνέβαλλε στην δυναμική ισχύος των Βουλγάρων, οι οποίοι εξελίσσονταν στην πιο αποφασιστική δύναμη στα Βαλκάνια και επεδίωκαν να θέσουν σε κίνδυνο ακόμη και το ίδιο το βυζαντινό κράτος, καταρτίσθηκε έμμεσα μια ιδεολογική αντίληψη για την πολιτική δύναμη του Συμεών.
- Σ' αυτό το επίπεδο έγινε φανερό εντελώς ξεκάθαρα ότι ο Συμεών, ο οποίος μορφώθηκε και μεγάλωσε στο βυζαντινό πολιτισμικό περιβάλλον, παρέλαβε αβίαστα και αυτονόητα τα βυζαντινά πρότυπα και τα τροποποίησε σύμφωνα με τους βουλγαρικούς στόχους.

Βουλγαρο-βυζαντινή αυτοκρατορία

- Ο τίτλος του ως τσάρου των Ρωμαίων και των Βουλγάρων καθώς και το γεγονός ότι σκόπευε να ανακηρύξει την Κωνσταντινούπολη πρωτεύουσα του νέου βασιλείου του μετά τη συντριβή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, φαίνεται να προδίδει ότι η ιδεολογική του αντίληψη ήταν μια μίμηση.
- Δεν επρόκειτο δηλ. για την ίδρυση ενός ισχυρού βουλγαρικού κράτους, αλλά για την αντικατάσταση ενός παγκόσμιου βασιλείου με ένα άλλο υπό βουλγαρική κυριαρχία. Η μιμητική αντίληψη του Συμεών εξυπηρετούσε φανερά ένα ανταγωνιστικό σχέδιο.
- Ο Συμεών προσπάθησε να οργανώσει τη Βουλγαρία κατά το πρότυπο του Βυζαντίου και φιλοδοξούσε να κατακτήσει το Βυζάντιο, να δημιουργήσει μια βουλγαρο-βυζαντινή αυτοκρατορία και να αναδείξει τον εαυτό του σε αυτοκράτορα.

Σύγκρουση του Συμεών με το Βυζάντιο

- Αιτία της πρώτης σύγκρουσης του Συμεών με το Βυζάντιο ήταν μερικά δυσμενή μέτρα για το βουλγαρικό εμπόριο που έλαβαν οι Βυζαντινοί (ο Συνεχιστής του Θεοφάνους μας πληροφορεί σχετικά). Επειδή οι προσπάθειες για συνδιαλλαγή απέτυχαν ο Συμεών κήρυξε τον πόλεμο το 894.
- Στην πρώτη φάση του πολέμου (894-904) ο Συμεών με συνεχείς επιδρομές κατέστρεψε και λεηλάτησε πόλεις και φρούρια της Θράκης αλλά και την ύπαιθρο χώρα.
- Το Βυζάντιο ζήτησε για αντιπερισπασμό τη βοήθεια των Ούγγρων (ώστε όπως λέει στα «Τακτικά» ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, «μη εκόντες οι Ρωμαίοι Χριστιανοί Χριστιανών Βουλγάρων αίμασιχραίνονται»).

Νίκη των Βουλγάρων το 896 και υπογραφή ειρήνης

- Οι Ούγγροι εισέβαλαν στη Βουλγαρία, λεηλάτησαν τη χώρα και νίκησαν τους Βουλγάρους. Ο Συμεών αναγκάστηκε να αρχίσει διαπραγματεύσεις με το Βυζάντιο.
- Παράλληλα όμως για να εξουδετερώσει τους Ούγγρους συμάχησε με ένα άλλο τουρκικό λαό τους Πετσενέγκους και τους έστρεψε εναντίον τους, ενώ εκείνος εκστράτευσε και πάλι εναντίον της Θράκης.
- Τελικά η ειρήνη υπογράφηκε μετά τη νίκη των Βουλγάρων στο Βουλγαρόφυγο το 896, αλλά για τους όρους δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες.

Νέες εκστρατείες του Συμεών

- Η ειρήνη δεν διήρκεσε πολύ. Ο Συμεών άρχισε νέες εκστρατείες και κατέλαβε φρούρια του θέματος του Δυρραχίου.
- Κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το 904, ο Συμεών επιχείρησε να επωφεληθεί από την ήττα των Βυζαντινών και τη μεγάλη καταστροφή και να καταλάβει την πόλη.
- Ο Λέων Χοιροσφάκτης (ο οποίος είχε αναλάβει όλες τις διαπραγματεύσεις με τους Βουλγάρους ήδη από το 894) αναφέρει ότι κατόρθωσε τελικά με τη βία και τη διπλωματία να απομακρύνει τον Συμεών και να συνάψει συνθήκη ειρήνης.

Δεύτερη φάση του πολέμου (904-926)

- Στη δεύτερη φάση του πολέμου (904-926) η σύγκρουση Βυζαντινών και Βουλγάρων ήταν σφοδρότερη. Για 15 περίπου χρόνια οι ελληνικές επαρχίες και κυρίως η Θράκη, έπαθαν μεγάλες καταστροφές.
- Οι σοβαρές αναμετρήσεις του Συμεών με το Βυζάντιο ξεκίνησαν μετά το θάνατο του Βυζαντινού αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄, όταν ο διάδοχός του Αλέξανδρος (912-913) αρνήθηκε να συνεχίσει να πληρώνει την χορηγία που είχε συμφωνηθεί το 896.
- Ο Συμεών εκστράτευσε εναντίον του Βυζαντίου και έφτασε μέχρι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

Διαπραγματεύσεις

- Στο μεταξύ στο Βυζάντιο υπήρχε μια μεταβατική κατάσταση. Ο θρόνος είχε περιέλθει στον ανήλικο ακόμη Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, ενώ την αντιβασιλεία ασκούσε ένα συμβούλιο με επικεφαλής τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Μυστικό.
- Ο Συμεών όταν βρέθηκε μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης αντιλήφθηκε ότι το εγχείρημά του ήταν ακατόρθωτο και ζήτησε να έρθει σε διαπραγματεύσεις.

Επιδρομές εναντίον του Βυζαντίου

- Οι διαπραγματεύσεις και η συνάντηση του πατριάρχη Νικόλαου Α΄ Μυστικού με τον Συμεών τον Αύγουστο του 913 έληξαν μάλλον με την υπόσχεση γάμου του Βυζαντινού αυτοκράτορα με την κόρη του Συμεών.
- Ως πεθερός του Βυζαντινού αυτοκράτορα ο Συμεών θα γινόταν συναυτοκράτορας και δημιουργός μιας βυζαντινοβουλγαρικής αυτοκρατορίας.
- Η πτώση όμως της αντιβασιλείας του πατριάρχη και οι έριδες που ακολούθησαν είχαν ως συνέπεια να εκμεταλλευτεί ο Συμεών την έκρυθμη αυτή κατάσταση και να εκστρατεύσει εναντίον του Βυζαντίου.

Επιδρομές εναντίον του Βυζαντίου β΄

- Το 917 κατέστρεψε τον βυζαντινό στόλο, προέλασε μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο και κυρίεψε το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων.
- Στο μεταξύ στο Βυζάντιο ο Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός κατόρθωσε να νικήσει τις αντίπαλες παρατάξεις και πάντρεψε την κόρη του με τον κατόπιν αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ (944-959) και έγινε ο ίδιος συναυτοκράτορας.
- Ο Συμεών εξοργίστηκε από την ματαίωση των σχεδίων του και συνέχισε τις επιθέσεις του εναντίον του Βυζαντίου, χωρίς φυσικά να καταφέρει να κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη. Σχεδόν κάθε χρόνο έκανε επιδρομές εναντίον του Βυζαντίου.

Ο τίτλος του «βασιλέως» στον Συμεών

- Ωστόσο οι στρατιωτικές επιτυχίες του Συμεών και οι διπλωματικές προσπάθειες του Βυζαντίου οδήγησαν σε ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις.
- Το Βυζάντιο μάλλον αναγνώρισε στον Συμεών τον τίτλο «βασιλεύς» (= τσάρος) (χωρίς από τη Χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη, ότι ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός, αντί για στέμμα έθεσε στην κεφαλή αυτού το επιρριπτάριον), αλλά για χρήση μόνο στο δικό του κράτος και φυσικά χωρίς την προσθήκη «Ρωμαίων» που ανήκε αποκλειστικά στον Βυζαντινό αυτοκράτορα, μάλλον μετά τον Σεπτέμβρη του 924, όταν είχε εκστρατεύσει για ακόμη μία φορά εναντίον της Κωνσταντινούπολης (ο Ostrogorskij, Avtokratorisamodrǎžac, υποστηρίζει ότι έγινε ήδη το 913).

Θάνατος του Συμεών και διαδοχή του θρόνου

- Ωστόσο ο ίδιος ο Συμεών αυτοανακηρύχθηκε βασιλεύς Ρωμαίων και Βουλγάρων.
- Παρά τις διαμαρτυρίες του Ρωμανού Λακαπηνού, η παπική Εκκλησία, από πολιτική σκοπιμότητα επικύρωσε το 926 τον αυτοκρατορικό τίτλο του Βούλγαρου ηγεμόνα.
- Ο Συμεών πέθανε ξαφνικά στις 27 Μαΐου του 927. Στο θρόνο τον διαδέχτηκε ο γιος του Πέτρος, ο οποίος παντρεύτηκε την εγγονή του Ρωμανού Α΄ Μαρία Λακαπηνή (το 927).

Σε δεινή θέση η Βουλγαρία

- Ο Πέτρος (927-969) δε διέθετε ούτε τις ηγετικές ικανότητες ούτε τις φιλοδοξίες του πατέρα του.
- Οι στενοί δεσμοί του με το Βυζάντιο ενίσχυσαν την επιρροή της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην πολιτική και πολιτισμική ζωή της Βουλγαρίας.
- Η ανώτερη τάξη, στην οποία ο Συμεών είχε επιβάλει περιορισμούς, άρχισε να αντιδρά και να αποκτά δύναμη και επιρροή.
- Ο Πέτρος χρειάστηκε να καταστείλει δύο απόπειρες των αδελφών του να τον απομακρύνουν από την εξουσία.
- Την περίοδο αυτή ταλαιπωρούσαν τη Βουλγαρία οι ληστρικές επιδρομές των Ούγγρων, αλλά και του νομαδικού φύλου των Πετσενέγκων, που προσπαθώντας ουσιαστικά να φτάσουν στο Βυζάντιο έπρεπε υποχρεωτικά να περάσουν από τη Βουλγαρία.

Υποταγή των Βουλγάρων

- Εξαιτίας όλων αυτών των γεγονότων η Βουλγαρία βρισκόταν σε δεινή θέση. Αυτό θέλησε να εκμεταλλευτεί ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς, το 966/967 και αρνήθηκε να πληρώσει στη Βουλγαρία την συμφωνημένη χορηγία. Επίσης κακομεταχειρίστηκε τους υπαλλήλους που ήρθαν να εισπράξουν το ποσό.
- Επειδή όμως ο Νικηφόρος ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο εναντίον των Αράβων προσέλαβε μισθοφόρους Ρώσους με σκοπό να καθυποτάξουν τη Βουλγαρία. Αυτοί με αρχηγό τους τον Σβιατοσλάβο κατόρθωσαν πράγματι το 968 να υποτάξουν τους Βουλγάρους.
- Ο Σβιατοσλάβος όμως δεν ήθελε να εγκαταλείψει την περιοχή, μάλιστα απαίτησε από το Βυζάντιο να του παραχωρήσουν εδάφη στα οποία θα εγκαθίστατο μόνιμα.
- Το Βυζάντιο ήταν εντελώς αντίθετο προς αυτή την εξέλιξη. Το Βυζάντιο με επικεφαλής τον Ιωάννη Τσιμισκή συγκρούστηκε με τους Ρώσους του Σβιατοσλάβου και τους εκδίωξε από τη Βουλγαρία το 971.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:

Εικόνα 1: Η επιτύμβια πλάκα από τον τάφο της Άννας, κόρης του Βούλγαρου ηγεμόνα, Βόρη Α'. Creative Commons

Attribution-Share Alike [3.0 Unported](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/) License.

<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:NHMB-Tombstone-cross-of-Anna-daughter-of-Knyaz-Borisl-10centuryAD-replica.jpg>

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αγγελική Δεληκάρη.
«Ιστορία Σλαβικών Λαών. Βουλγαρία». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2014.
Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση:
<http://eclass.auth.gr/courses/OCRS192/>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Αλεξάνδρα Αντωνιάδου
Θεσσαλονίκη, Εαρινό Εξάμηνο 2013-2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

